

սկսած Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վաղարշակ եղբորից, որին թագավորեցրեց մեր երկրի վրա, և մեր երկրի մյուս թագավորներից, որ նրանից հետո եղան նրա զարմից, որոնք տերությունը որդին հորից առնելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն ըստ կարգի հաջորդում էր թագավորությանը, իսկ մյուսները, ավելորդները, աճում և բազմանում էին իբրև ցեղ: Բայց կարձառու գրում եմ այն, ինչ մեզ հարկավոր է, իսկ ավելորդները բաց եմ թողնում: Որովհետև ուրիշ ազգերի մասին այն, ինչ որ շատերից արդեն ասված էր բավական է:

Երբ բոլոր տիեզերքին տիրեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Փիլիպոսի և Ոլոմպիադայի որդին, քսանչորսերորդն Աքիլլեսից, ապա ինքը մեռնում է՝ իր տերությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի Մակեդոնական: Նրանից հետո Բաբելոնի վրա թագավորեց Սելևկիոսը, որ շատերից իշխանությունը խլեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնագանդեցրեց, որի պատճառով և Նիկանովը՝ հաղթող կոչվեց: Սա երեսունմեկ տարի տիրելուց հետո՝ թագավորությունը թողնում է իր որդի Անտիոքին, որ Սոսեր էր կոչվում, սա թագավորեց տասնեինը տարի: Սրան հաջորդեց Թեսոս կոչված Անտիոքոսը տասը տարի, իսկ տասնմեկերորդ տարում պարթևներն ապստամբվում են և դուրս են գալիս մակեդոնացիների հպատակությունից: Ուստի թագավորում է Արշակ քաջը, որ Աբրահամի սերունդից էր, Քետուրայի զավակներից, որով հաստատվում էր Աբրահամին ուղղված տիրոջ խոսքը, թե «Քեզանից ազգերի թագավորներ կծնվեն»:

Բ

ԱՐԴԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՌՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ինչպես ասացինք, Աղեքսանդրի մահից վաթսուն տարի հետո պարթևների վրա թագավորում է Արշակ քաջը՝ Բահլ Առավոտին⁶⁸ կոչված քաղաքում, Քուշաների

68 Բահլ առավոտին, որ պարսկերեն կոչվում է Բահլի բամիկ, այսինքն Բահլ լուսաճաճանչ: Երկու բարն էլ նշանակում են Բահլ քաղաքի դիրքը արևելքում, որտեղ արեգակը ավելի վաղ է ծագում: Այս Բահլը, որ կոչվում է նաև Բագտրա, շատ հին և անվանի քաղաք էր, հիշատակվում է Դարեհ Վշտասպյանի արձանագրությունների մեջ, հայրենիք էր Զրադաշտ մոզի, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի, առևտի և արհեստների կենտրոն էր և գտնվում էր համանուն Բակտրիա զավառում- Օկտոս գետի այժմ (Ամուր- Դարյա) բարեբեր հովտում,

երկրում: Դաժան և սաստիկ պատերազմներ մղելով՝ գրավում է ամբողջ արևելքը, Բաբելոնից ի հայածում է մակեդոնացիների իշխանությունը: Նա լսում է, որ հռոմեացիները զորացել են և իշխում են բոլոր Արևուտքին և ծովին, որ խապանիացիներից խլել են ոսկու և արծաթի հանքերը, գաղատացիներին հաղթելով ենթարկեցին իրենց, ինչպես և ասիացիների թագավորությունը: Ուստի Արշակը պաղպամավորներ ուղարկելով խնդրում է դաշնակցություն, որպեսզի հռոմեացիները մակեդոնացիներին չօգնեն, իր կողմից խոստանալով ոչ թե հարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան հարյուր քանքար:

Այսպես նա տիրեց երեսունմեկ տարի: Նրանից հետո նրա որդին Արտաշեսը՝ քսանևլեց տարի: Սրան հաջորդում է որդին Արշակը, որ կոչվեց Մեծ, պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի որդու՝ Անտիգոնոսի հետ, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բաբելոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բռնելով՝ երկաթե շղթաներով տարավ Պարթևների երկիրը, որի պատճառով սիրիակինդես⁶⁹ կոչվեց, բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Սիրիացին, լսելով որ Աշակը գնաց, զալիս գրավում է Ասորիքը:

Բայց Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից ետ է դառնում, Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղված, պատերազմով պատահում է նրան մի նեղ տեղում և իր զորքի հետ միասին կորչում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի⁷⁰ իրական պատմության չորրորդ գրքից, որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Եվրոպա, մեկը Լիբիկ և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Պարապամիս և Տիան-Շան լեռների միջև, Պահլավների բնիկ երկիրն էր («քուն Պահլավը»), որը Արտաշիր Սասանյանը խոստացավ տալ Անակին, եթե նա Խոսրովին սպանե: Ներկայումս ավերակ է, մի քիչ հեռավորության վրա շինված է նոր քաղաք միևնույն անունով և պատկանում է Աղվանստանին:

69 Սիրիակինդես և նրա մի քանի վարիանտները ձեռագրում՝ աղավաղված բառ է, փոխանակ Սիտիրիկիսի, որ հունարեն նշանակում է երկաթյա: - Նույնպես քիչ վերև Սելեկիոս Նիկանորը, (թեպետ այսպես է և Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության, Խորենացու աղյուրի մեջ), պետք է լինի Նիկատոր, որ նշանակում է հաղթող:

70 Հերոդոտոս, ամենանշանավոր հույն պատմագիրը, պատմագիրների հայր վերակոչված, ծնված է 484 թ.ն.Ք. Հալիկառնասում: Նա ընդարձակ ճանապարհորդություններ է կատարել դեպի Փոքր Ասիա, Սև ծովի շրջակայքը, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Իտալիայի կողմերը, և այլն, դիտել է անձամբ և հարձուիրձով տեղեկություններ է հավաքել: Նա գրել է մի պատմություն ինը գրքից բաղկացած, որ պարունակում է մոտ 300 տարվա պատմություն մինչև 479 թվականը ն. Ք. Ճշմարտախոս է և արդարասեր: Հազարավոր տարիներ բոլոր երկրներում պատմության դասագրքերում Եգիպտոսին և Արևելքին վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները քաղում էին Հերոդոտոսի այս գրքից:

Գ

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ

Այն ժամանակ Հայաստանի վրա թագավորեցնում է իր Վաղարշակ եղբորը, նրան սահման տալով հյուսիսն ու արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում ասացինք, քաջ և խոհեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում և կենցաղավորության կարգեր հաստատեց մեր երկրում, որքան կարելի էր, սահմանեց նախարարություններ և այս նախարարությունների համար նահապետներ պիտանի մարդակնցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներից:

Որովհետև մակեղոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է բարեկարգությունների, նախ և առաջ բարիքների փոխարեն հատուցանելով գորավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց որդի թագաղիր լինել Արշակունիներին, և սահմանելով որ նրանից սերվող ցեղը Բագրատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարություն է մեր երկրում: Որովհետև այս Բագարատն առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վաղարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեղոնացիների հետ, երբ սա արքունի դռանն էր, իսկ մեր երկրի արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կուսակալ, բյուրերի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վերև դառնանք և պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոնտացիների դեմ ու Փոյուգիայում և նրա հաղթությունը:

Դ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱԶԵՐԻՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ Է ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ ԱՐՇԱՎՈՒՄ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԴԱՇԱԿԻՑՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի՝ մակեղոնացիների հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք ընկած երկրները, Վաղարշակն էլ մեծ զորք գումարեց Ատրպատականից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարդիկ, վերը հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ եղած քաջերին, ծովեզերքի

Երիտասարդներին, որ սերված էին Գեղամից և քանանցիներից, և Շարայի ու Գուշարի սերունդներից, և նրանց մերձակա Սիսակյաններին և Կազմյաններին իրենց մերձավորներով, զրավեց զրեթե մեր երկրի կես մասը: Հասնում է մեր երկրի կենտրոնը, Մեծամորու ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում, բավական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև ինչպես հարկ է ասել, զինվորական կարգ ու կանոն չգիտեին:

Եվ այստեղից, մեր երկրի բոլոր կողմերից զորքերը միացնելով, հասնում է Խաղտիքի⁷¹ սահմանները, որովհետև Ղազիկան, Պոնտոսը, Փոյուգիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի պատերազների լուրն առած չինելով՝ հաստատ պահում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետության հետ: Ուստի մի ումն Սորփյուղիկես վերոհիշյալ կողմերից միաբանելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի դեմ: Նրանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ քարագագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, և միմյանց մոտ գալով, մեջտեղը երկար ասպարեզներ թողած երկու կողմերն ամրանում են ամբողջ օրեր:

Ե

ՄՈՐՓՅՈՒՂԻԿԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀԸ ՄԿՈՒՆԴԻ ՀԱՐՎԱԾԻՑ

Երկու կողմերի ամրանալուց շատ օրեր հետո պատերազմն սկսվում է մեր կողմից, ուստի և Սորփյուղիկեսը կամա ակամա, կազմակերպում է իր զորքի ճակատը և հանդուզն հարձակումով վրա է վազում: Որովհետև նա սրտոտ մարդ էր, միմյանց պատշաճ երկար անդամներով, մարմնին համապատասխան էլ սաստիկ ուժեղ էր և ամրացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառազներով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարդիկ գետին էր գլորում Վաղարշակի երիտասարդներից և ջանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամրացած էր զինված մեծ խմբի մեջ: Եվ մոտ հասնելով՝ հաջողվեց սվինը գցել, որովհետև կորովի և երկայնաձիգ էր, աշտեն հեռու արձակեց, կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Բայց չհապաղեցին մեջ ընկնել քաջ և անվանի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սենեքերիմի սերունդներից, որոնք աշտեի հարվածով քաջին սպանեցին և նրա զորքերն առաջները գցելով փախցրին, արյան բազմաթիվ

71 Այստեղ հիշված աշխարհագրական անուններից Խաղտիք կոչվում էր Տրապիզոնից հարավ ընկած երկիրը, խալիկերի (ժողովրդի) անունով, որ ըստ աշխարհագրական դիրքի կոչվում է նաև Պոնտոս: Ղազիկան (այժմյան արտահայտությամբ՝ Ղազիկան) Ղազերի բնակության երկիրն է, Սև ծովի հարավ-արևելքում, որ մասամբ ընկնում է թուրքերի սահմանում և փոքր մասով մտնում է Բաթումի գավառի մեջ: Մաժաքը, որ հետո կոչվեց Կեսարիա, ընկնում է Կապադովկիայում, իսկ Փոյուգիան ընկնում է Կապադովկիայից արևմուտք:

վտակներ թափելով՝ գետինը ոռոգեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով խաղաղվում է, և մակերոնական սպառնալիքը դադարում է:

Զ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ԱՐԵՎԱՄՈՒՏՔՆ ՈՒ ՀՅՈՒՄԻՒԾԸ

Եվ այսպես գործելով՝ Վաղարշակը կարգավորում է Մաժաքի կողմերը, պոնտացիներին և եզիպտացիներին⁷², ու դառնում է դեպի հյուսիս, Պարխար լեռների ստորոտով, Տայքի միջով, դեպի անտառախիտ, գեղ, մառախլապատ լոռավետ տեղերը, գեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնային և ջերմին վայրերը փոխադարձաբար բարեխառնելով⁷³ իր թագավորության վայելչության համար, այստեղ ամառանոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները դեպի հյուսիս գնալու լինի: Երկու անտառախիտ տափարակներն իրենց լեռներով հանդերձ վերածում է երկու գոմի, դարձնում է որսերի տեղ, և Կոլայի ջերմությունը մեղմացնում է այզիներով և բուրաստաններով: Բայց ես քաշվում եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել, որովհետև ես միայն տեղերը ձիշտ նշանակեցի, առանց ոճի վրա ուշադրություն դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կապը անխօնելի պահելու նպատակով:

72 Եզերացի անունով ընդհանրապես ճանաչվում են չերքեզները (Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան): Նրանք ապրում են Կովկասյան լեռների արևմտյան սահմաններում Կուբան գետի մոտ և տարածվում են մինչև Ազովյան ծովի արևելյան ափերը: Բայց այստեղ թվում է, որ Պատմահայրն ուրիշ ազգ ունի նկատի, նախ որ Վաղարշակի արշավանքները նա չի տարածում այդքան հեռու, և երկրորդ՝ որ Վաղարշակն, ըստ Խորենացու, պոնտացիներին և եզիպտացիներին կարգավորելուց հետո, դառնում է դեպի հյուսիս Տայքի միջով, նշանակում է եզերացիք բնակվում են Տայքից հարավ: Եզերացիք անշուշտ այժմյան Աջարացիներն են, ինչպես նկարագրվում է Շիրակացու Աշխարհացուցում:

73 Պատմահոր միտքն այն է, թե այդ հակառակ կլիմայով տեղերը Վաղարշակը բարեխառնել է, այնպես որ մեկը մյուսին լրացնեն, և այս բանը բացատրում է շարունակության մեջ-տափարակ՝ ջերմոտ տեղերում երկու գոմ է հիմնում անասունների համար, այս տափարակ ջերմոտ տեղերը կծառայեին իբրև ձմեռոց-դշլա, իսկ դրանց մոտ լեռները կծառայեին իբրև ամառանոց-յայլա և որսատեղ: Կոլայի ջերմ տեղերում էլ այզիներ ու բուրաստաններ է տնկում, որոնք օդը մեղմացնում են:

Այստեղ նա կանչեց եկվոր վայրենի ցեղը, որ ապրում էր հյուսիսային դաշտում և Կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում, և խորը ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջնում են մինչև մեծ դաշտի բերանը, նրանց պատվեր է տալիս թողնել ավագակությունը, դեն զցել մարդկանց դավելը, հպատակվել արքունական հրամաններին ու հարկերին, որպեսզի հաջորդ անգան, երբ նրանց տեսնե, առաջնորդներ և իշխաններ հաստատե գեղեցիկ կարգերով: Եվ նրանց արձակում է՝ իր կողմից իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ նշանակելով: Իսկ ինքը, արևմուտքից հավաքած բազմությունն արձակելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մոտ խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բայան, բայց հետո Բուլղար Վղնդուր⁷⁴ Վունդի գաղթականության պատճառով, որ այդ տեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ և մոտակա գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և սառնամանիքներն սկսեցին փչել, նա այստեղից շարժվեց, եկավ իջավ մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի ավին այն տեղում, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ծովակից սկիզբ առնելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր երկրի զորքերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերցնում է իր հետ բոլոր գլխավորներին և շվում է Մծին:

Է

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ՀԻՄՆԵՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ՀՐԱՄԱՅԵՑ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐԵԼ

Այս գլուխը մեծ է և հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ և կոկիկ պատմվելու: Որովհետև շատ բան կա այստեղ պատմելու տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված զորքերի զորագետների, կողմերի կուսակալների և սրանց նմանների մասին: Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից: Եվ Բագարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում, շնորհակալություն է հայտնում հենց սկզբից անձնատուր լինելու և թագավորին օժանդակելու համար, ինչպես և նրա հավատարմության ու քաջության համար՝ պարզեւում է նրան՝ ցեղի

⁷⁴ Վղնտուր բառը մենք հասկանում ենք ոչ իբրև հատուկ անուն, այլ իբրև Բուլղար Վունդի մակուրը կամ պաշտոնի անունը զորքի առաջնորդ նշանակությամբ:

վերը հիշված տանուտիրական պատիվը⁷⁵, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլուխը և կոչվել թագաղիր, այլև ասպետ⁷⁶, և մանր մարզարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առավել ոսկու և թանկագին քարերի՝ երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն զգեստներ հազցնող նշանակում է Զեռեսին⁷⁷, քանանցիների սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, զգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից, ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղսաղ անունով մի քարի և սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁷⁸: Իսկ Դատին, որ Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա: Նա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է

75 Գ. զիսում Խորենացին հիշել էր արդեն, որ Վաղարշակ Շանբատ Բագրատունի ցեղին իրավունք է տալիս կոչվել Բագրատունի: Խորենացին իբրև տերմին հաճախ գործ է ածում «սերել ազգ» և «զանուն ազգիս կոչել» դարձվածքներ: «Սերել ազգ» նշանակում է որևէ անձի և նրա սերունդը նախարարական ցեղի վերածել, մեր այժմյան բառերով՝ տոհմական բարձր ազնվականություն շնորհել: Իսկ «զանուն ազգիս կոչել» նշանակում է, որ այդ նոր հաստատված նախարարական ցեղի հաջորդ սերունդներն իրավունք են ստանում կրելու իրենց տոհմական ազնվականության՝ իրենց ազգի անունը, (սրանից է ծագում և մեր այժմ գործածած ազգանուն բառը): Ուրիշ մարդիկ, որոնք նախարարական ազգի (ցեղի) չեին պատկանում՝ այս արտոնությունը չունեին, ամեն մեկը կոչվում էր իր հոր անունով- որդի այսինչի, Միքայելի որդի Աշոտը կոչվում էր Աշոտ Միքայելյան, Աշոտի որդի Գարեգինը՝ Գարեգին Աշոտյան և այլն: Մի ուրիշ ձևում էր՝ մեկին կոչել է ծննդավայրի անունով- Ղազար Փարպեցի, Եզնիկ Կողբացի և այլն: Բայց սերնդե սերունդ մի ազգանուն կրելու իրավունքը պատկանում էր իին ժամանակ միայն տոհմական ազնվականներին- նախարարական տների ժառանգներին: Այստեղ Խորենացին վերիշելով Գ. զիսում ասածը՝ ավելացնում է, որ Վաղարշակը Շամբատ Բագրատին տանուտեր (իշխան, նահապետ) է նշանակում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը կոչվեց Բագրատունի:

76 Խորենացին այս զիսում հիշում է զանազան բարձր պաշտոնյաներ (թագաղիր, կանանցի և հարկերի վերակացու, զգեցուցանող, թիկնապահների պետ և այլն), բայց ամենակարևորը չի հիշում- թագավորի մերձավոր խորհրդականնին և երկրի ընդհանուր կառավարչին՝ կարծում ենք, որ հենց այս պաշտոնյային էլ աչքի առաջ ունի Պատմագիրը՝ ասպետ անունով, որ իրեն ու ժամանակակիցներին հասկանալի էր:

77 Բանասերները այս կարծիքին եկան, թե «Զեռէս» կամ «Զեռէ» մարդու հատուկ անուն է, որի պաշտոնն է եղել թագավորին հազցնել (=զգեցուցանող):

78 Որի անունով և այս ցեղը կոչվեց- հասկացվում է Վարածնունի: Վարձես Խորենացին ուզում է ասել, թե Վարածնունյաց նախարարությունը հաստատվեց Արտաշեսի ժամանակ, իսկ Դատը որսերի վերակացու նշանակվեց առանց նախարարական կոչման:

ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին սեղանատան սպասների և ահերի⁷⁹ վրա, նրանց պարգևում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբելյան և Գաբելյան: Իսկ Արծրունիներն իմ

79 Գահ, պարսկերեն բառացի նշանակում է տեղ, որից՝ նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն: Գահ բառը Խորենացին ընդհանրապես, ինչպես և այստեղ, գործ է ածում՝ նշանակելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը ինչույքների ժամանակ: Այս տեղերը ճշտիվ սահմանված էին պարսից թագավորների կողմից, և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ավագության կարգը: Եթե մի նախարար որևէ հանցանքի պատճառով ապաշնորհ էր դառնում՝ թագավորը նրան զրկում էր գահից կամ նրա գահը ներքև էր իջեցնում, որ ամենամեծ վիրավորանքն էր համարվում, ընդհակառակը՝ թագավորը իր գոհունակությունը հայտնելու համար որևէ նախարարի՝ նրա գահը վեր էր բարձրացնում: Գահով սահմանված ավագությունը խստիվ պահպանվում էր և ամեն մի նախարար նախանձախնդիր էր իր գահին: Եղիշեն, երբ բերում է ցուցակ ուխտապահ նախարարների, որոնք Վարդանի հետ միացան քրիստոնեությունը պաշտպանելու համար, չնայելով որ Վարդանը իր պաշտելի հերոսն է, որ նա առաջնորդն է այս ապստամբության գործում, որ նա բոլոր հայ զորքերի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցակում նրա անունը դնում է երրորդ տեղում՝ առաջին երկու տեղերում նշանակելով Արծրունյաց և Խորխոռունյաց իշխաններին, որովհետև նրանք գահով Մամիկոնյաններից ավագ էին: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, թե Սունյաց Անդրվկ իշխանը պարսից արքունիքում վիրավորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տասնեւորսերորդ գահը տվեց հայ նախարարների շարքում, դառնացած՝ կերակրի ձեռք չտվեց, և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր զորքերով վրեժինդրության համար ավերեց նրա ապարանքը, ավար առավ նրա գանձերը և փախավ հույների մոտ: Գահ բառը հաճախ արտահայտվում է և բարձ բառով, որ պետք է նկատել կամ իբրև թարգմանություն պարսկերեն գահ բառի, կամ որ գահի վրա բարձ էին դնում, որպեսզի տեղը փափուկ լինի: Գահին կից հաճախ գործ է ածում և պատիվ բառը: Պատիվը արտաքին մի նշան էր, իբրև մի հայտնի զարդարանք կամ զգեստի մաս և այլն, որ թագավորը պարզեցում էր նախարարին, գահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգաբար կրում էին: Պատվի և նրա տեսակների մասին մեզ հասած տեղեկությունները քիչ են, այնպես որ դժվար է որոշել պատիվներ բաշխելու օրենքները և նրանց տեսակները: Խորենացին հիշում է Բագրատին շնորհված պատիվը- երեք շարք մարգարիտներից վարսակալ՝ առանց ոսկու և արծաթի: ՈՒրիշ տեղ հիշում է Արտաշեսի շնորհած պատիվը Մուրացան նախարարին- պսակ հակնթապատ, երկու ականջներին զներ, մի ոսքին կարմիր կոշիկ, ոսկեղեն զդալ և պատառաքաղ և ոսկեղեն բաժակ: Նույն պատիվները Արտաշեսը շնորհում է և Սմբատին՝ բացի զներից և կարմիր կոշիկից: Եղիշեն ավելի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած պատիվները, որ նա հազար՝ թագավորի մոտ ընթրիքի գնալու համար:

գիտցածովս⁸⁰ ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք թագավորի առջև արծիվներ են կրում: Ես զանց եմ անում առասպելական դատարկաբանությունները, որ պատմվում են Հաղամակերտում, իբր թե երեխայի քնելուն հակառակվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թոշունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն ել իմ գիտցածով գինիունի են, որ թագավորին արժանի ըմպելիքներ էին պատրաստում, և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից և անունն է Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարձանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Սենեքերիմի սերունդներից են:

Ասեմ նույնպես որ Սպանդունիներին նշանակում է սպանդանոցների վրա, իսկ Հավունիներին՝ բազեակիրներ և բազե բոնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ կասեմ, որ Զյունականներին էլ նշանակում է ամառանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև թագավորներին ընտանի մարդիկ:

Եվ արքունի դոան չորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն իին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան էին կոչվում և երբեմն - երբեմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում զյուղեր և դաստակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպես լսում եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստան կոչվել, չփիտեմ. արդյոք նախկին ցեղի սպառվելու պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն զցելով և նրա տեղ ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջինը հաստատ իին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաստանում, որոնք Սեփեծուլ⁸¹ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքիններ պատրաստել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին⁸², որի

80 Այստեղ և շարունակության մեջ մի քանի անգամ Խորենացին գործ է ածում «գիտեմ» - «զԱրծրունիսդ» գիտեմ և «զԳնունիսդ» և այլն, որ մենք թարգմանեցինք «իմ գիտցածով»: Այս բառի գործածությամբ Խորենացին ցույց է տալիս, որ բերած ստուգաբանությունը իրենն է, իր ենթադրությունը: Նույնպիսի նշանակությամբ գործ է ածվում և «ասեմ» բառը, որ մենք թարգմանեցինք «համարում եմ»:

81 Սեփե ծուլ իին տպագրություններում սեփեծուլ, վրացերեն բառ է- սեփե (թագավոր) և ծուլ (որդի): ՈՒրեմն սեփեծուլի նշանակում է արքայորդի, արքայազարմ: Վրաստանի բարձր ազնվական դասակարգը, համապատասխան հայերեն ոստանին: Վրաց սեփե բառը, որ նշանակում է թագավոր՝ ծագում է հայոց սեպուհ բառից, «ու» հնչունի կորստով, սեպ(ու)հե=սեպիե=սեփե:

82 Պատմահայրը առաջին ներքնապետին անվանում է Հայր, իբրև հատուկ անուն, բայց «հայր» ընդհանուր մակրիր էր բոլոր ներքնապետերին: Նրանց ցեղի անունն է Մարդպետություն, իսկ ցեղի նախարարը կոչվում է Մարդպետ (Մարդերը հատուկ ցեղ էին): ՈՒստի հաճախ միասին